

Møllerliv omkring århundredskiftet

Af Viggo Sørensen (ved Olaf Andersen).

Allerede som dreng havde jeg vældig interesse for møllerne. Sommetider kunne jeg sidde i timevis og se på møllevingerne, der svingede over bakken et stykke fra mit barndomshjem. Kunne jeg engang imellem få lov til at køre til mølle med en nabo, var jeg i den syvende himmel, og jeg så med forbavselse på de vældige arme og på hækværket. Efter min konfirmation fik jeg lov til at gå og høre efter på møllerne, om der ikke et eller andet sted var brug for en lærling.

Det første sted var der ikke noget at gøre. Så gik jeg videre, en god milsvej, til den næste mølle, og der havde jeg held med mig. Jeg blev fæstet som møllerlærling fra 1. november 1892 for en løn af 80 kr. om året, og glad var jeg. Det var den 3. august, og det blev tre lange måneder at få ende på. Men omsider nåede jeg dagen og fik mit kluns i en gammel vadsæk, hvorefter jeg marcherede afsted den halvanden mil lange vej til min nye plads.

Jeg blev vist ind i et kammer med lergulv og et eneste lille jernvindue, som ikke kunne lukkes op, men da der manglede et par ruder, kom der da lidt frisk luft ind. Langs den ene væg stod tre „senge“, en lang kasse med to skillerum i. I det ene rum sov møllersvenden, de andre rum var til karlene og røgtereren. Der hørte omkring 100 tønder land til møllegården.

Næste morgen kom mølleren og kaldte os op. „Det blæser godt, rub jer lidt!“ tilføjede han. Vi fik i en fart vor morgenmad og kom op i møllen. Jeg kunne kun se til i begyndelsen, men så blev jeg sat til at feje gulv, gøre sække rene og lignende; det var nu ingen

sjov, og jeg kikkede længselsfuldt efter vingerne, der smuttede forbi vinduerne, og ønskede, at jeg snart måtte få lov at komme ud og fingerere med sejlene. Nå, det varede nu ikke så længe, før jeg fik lov at lære at sejle på, og at svikle, når det gik for stærkt, eller der var en byge i anmarch. Så blev jeg sendt om til vingerne, medens svenden blev omme i læ ved persesnoren og skiftede vingerne, når jeg råbte „sæt om“ — det var tegn på, at jeg var færdig med den vinge, der stod ned. Når så bygen var ovre, gentog det samme sig, det vil sige, så skulle der „lægges ud“ igen.

Det varede noget, før jeg fik lov at røre persen, for der skulle nogen øvelse til at standse rigtigt, så vingerne ikke kom til at svaje frem og tilbage, i det øjeblik de gik i stå, og ligeledes til at få vingerne til at stå i en bestemt stilling — enten en vinge ned eller i saks (nogle kaldte det at sætte vingerne „i skræk“). I tordenvejr skulle møllen standses og sættes i saks, og såfremt tiden tillod det, skulle der helst sejles af, da der tit var slemme kastevinde i tordenbyger.

Møllernes størrelse var meget forskellig. 32 alens vingefang regnedes for det almindelige; nåede vingefanget 34 eller 36 alen, var det store møller, og hækværket kunne være ca. 3 alen bredt. Når så sejlene rakte omtrent ud til yderkanten af armene og ligeså til begge ender, var der i blæsevejr et vældigt træk i sådan et sæt vinger. Det er mig fortalt, at vindmøllen i Kalundborg — dengang kaldet Larsens mølle — i sin tid havde haft 42 alen vingefang, det er de længste vinger, jeg har hørt tale om. På Møllebakken i Kalundborg har der i sin tid stået nogle store stubmøller, som blev nedrevet og flyttet. En af dem stod i Ubberup i Uggerløse, hvor jeg senere blev møllersvend. På beklædningen indvendig så jeg navne, som møllersvende havde skrevet, medens møllen stod i Kalundborg; de var skrevet på dansk. Jeg skal komme tilbage til denne mølle og omtale den noget nærmere.

Bukkerup mølle ved Tølløse, hvor jeg havde min første plads, havde 32 alen vindfang og var muret op til svikstillingen med køreporte midt igennem og et rum til begge sider. Efterhånden som jeg blev mere durkdreven, måtte jeg selv passe møllen, når det kun blæste lidt, og svenden fik sig en passiar i bageriet, som

lå et lille stykke fra møllen. Om vinteren var det et rart sted at opholde sig. Blæste det godt, havde jeg min plads paa kværnloftet, hvor jeg hejste sækkene op, hældte paa kværnen og kastede den tomme sæk ned til svenden. Han tog sækkene fra, eksperederede kunderne og satte sække i kæden til mig. I den rigtig travle tid satte vi en kværn mere for, når møllen løb for stærkt med den ene. Der måtte ikke „svikkes“, uden det var meget nødvendigt, så skulle mølleren nok komme og spørge, om vi ingen korn havde at male, siden vi ikke brugte vinden, når den var der. Men for resten kiggede vi jo efter de andre møller, og det var en ære for den svend, der kunne holde mest sejl. Der var sejl dengang på alle møller. Senere blev en del lavet om til selvsvikker og selvkrøjer — en vindrose bygget ud fra møllehatten, som ved hjælp af tandhjul og en tandkrans kunne holde møllevingerne imod vinden.

Vi var på møllen fra tidlig morgen til kl. 10—11 om aftenen, også om søndagen, såvidt der var vind, så der kunne males. Da den første vinter var gået, og foråret begyndte, blev jeg taget ud af møllen og måtte hjælpe ved landbruget hele sommeren; det var jeg meget ked af, men turde ikke kny. Så var der en bageribestyrelse, der syntes, det var en dårlig læreplads, jeg havde. Han rådede mig til at rende, og da der en tid efter stod en plads i avisen for en lærling eller en, der havde været lidt ved mølleriet, søgte jeg og fik den. Den 1. november om aftenen, da jeg havde faaet min løn, sneg jeg mig afsted med min vadsæk og rejste med toget til Øresø mølle ved Svebølle. Ingen andre end bageren havde kendskab til min bortrejse.

Øresø mølle var en stor, men meget gammel vandmølle. Vandet kom fra fire andre møller: Rangle mølle, Kongens mølle (også kaldet Tyskemøllen), Gryde mølle og Strids mølle. Der var en stor vandkraft. Vi havde i Øresø mølle tre store vandhjul, der laa midt i møllebygningen og trak til begge sider. Ved den ene side var „Grovmølleriet“ med to gruttekværne, på Sjælland kaldte vi dem „skråkværne“ og det formalede korn „skrå“. De to vandhjul trak til den anden side: det ene trak to pillestene (på sjællandsk „skallestene“), og det tredie vandhjul trak en grynkværn og en sigtekværn.

Møllen var som nævnt meget gammel, der var så lavt til loftet, at man knap kunne gå oprejst. Murene var skæve, og jeg undrer mig over, at bygningen ikke ramlede sammen, sådan som den rystede, når møllehjulene gik. Omkring i murene var der hist og her et lille vindue eller en trækluge, men alle af forskellig størrelse og sat ganske tilfældigt højt eller lavt. Der blev aldrig gjort nogen større rengøring udover fejning af gulvene, så der var så fuldt af spindelvæv under taget, at det næsten lignede tæpper, der var hængt op. Møllehjulene var fulde af melstøv, og i krogene byggede edderkopperne spind; der sad de så og kørte i karussel hele dagen igennem.

Om morgenen var det mit arbejde — navnlig fra høst til hen i foråret — at „pille“ (skalle) to tønder byg. Den ene blev lavet til byggryn og den anden til bygmel, det skulle gøres hver dag, og jeg måtte ikke standse, før det var gjort. Møllersvenden, en ældre mand, som havde været der i mange år, passede grovmalingen i den anden ende af møllen, tog mod møllegæsterne og fik dem ind i møllestuen, hvor de fik øl og snaps og piben stoppet, medens deres korn blev malet.

Undertiden, når der var nogen stykker samlet ved det svære egetræsbord, blev der snapset godt. Når møllersvenden kunne se sit snit, løb han ind og så til dem, og så efter, at der var noget på flasken, tobak i tønden og øl i den store skurede egetræskovs. Men han havde jo ellers nok at gøre med at læsse af vognene, få det malet og læsset igen, lavet et praktisk sæde til møllegæsten på sækkene og sat pisken op, så det var så behageligt som muligt at gå til, når engang de blev færdige med at snapse. Hestene blev jo sat i møllestalden, medens kornet blev malet og kunden beværtet. Betalingen var en mark (33 øre) pr. tønde. Der blev intet vejet, men vi skilte ad saa godt som muligt, når vi hældte anden mands korn på kværnen.

Alle sække måtte bæres ud og ind i møllen, men der var dog lidt hejseværk, så sækkene kunne hejses op på kværnloftet. Der var en gammel møllersvend, som hjalp os at bilde kværne. Han havde i sin tid været svend på møllen, og han fortalte, at de forhen måtte bære sækkene op på kværnloftet. I hans tid havde

folk også en pige med til mølle, når de skulle have sigtet; det foregik ved håndkraft, og det måtte pigen hjælpe til med.

Der var meget at gøre i Øresø mølle dengang. Men værst var det i vindstille, da vindmøllerne ikke dengang havde hjælpekraft. Så kom de kørende langvejs fra med store læs, ja, det skete, at de kom kl. 4 om morgenen for at være først. Der kom også møllegæster langt ud på aftenen og hele søndagen. Når vinteren tog fat, kunne der være mange bryderier med isen. En vinter var frosten så slem, at alle tre vandhjul frøs sammen, og vi måtte nøjes med at få det ene løs. Vi huggede isen væk med økser og jærnstænger, og pigerne kogte vand, som vi så smeltede isen væk med i krogene, hvor vi ikke kunne komme til at hugge. Når så tøvejret kom, havde vi sjov med isflagerne ved frivands-sluserne (der var seks sluser). Når flagerne nåede sluserne, ville de rejse sig på højkant og møde for vandmasserne, og vi måtte så stå vagt og med store træ- og jærnstænger få isen lodset gennem sluserne. Der måtte være vagt nat og dag, indtil søer og åer var fri for is. Da Øresø mølle var den bageste, fik vi al isen fra de fire andre møller foruden fra vor egen møllesø, så der var et stort arbejde, så længe det stod på.

Jeg vil i den forbindelse også nævne, at der på en vindmølle kunne være ubehageligheder i frostvejr. Når sejlene var våde om aftenen, og det så blev frost om natten, kunne man ikke få dem rullet ud om morgenen. Eller de frøs om aftenen, så vi ikke kunne få dem rullet sammen. Engang, husker jeg, — det var i stille vejr — fik vi isslag, og vi kunne ikke røre sejlene uden at brække dem; vi måtte holde vagt i flere nætter, indtil vejret forandrede sig.

Den gamle Øresø mølle blev solgt til Lerchenborg. Den blev ombygget, og der blev lavet savværk i det gamle bryggers, men i lobet af nogle år gik det hele nok i stå. Saavidt jeg ved, er det hele nu jævnet med jorden, men vandet løber stadig i den gamle å gennem engene og langs de store skove ud i Tissø.

— Så kom jeg til en vindmølle i Tømmerup ved Kalundborg, og nu var jeg anden svend med en løn af 75 kr. om måneden. Der var døgn drift, såfremt vingerne kunne dreje rundt. Fra kl. 8 morgen til kl. 8 aften var vi begge i møllen. Kl. 8 aften gik

den ene mand i seng, og kl. 2 nat skiftede vi igen, det var altså en 18 timers arbejdsdag, og vi var lykkelige, når det en nat var blikstille, for så var vi jo fri. Jeg husker en aften, klokken var godt 10, og møllen kunne ikke udrette stort. Jeg var søvrig og gik om og tog i vingerne, så den efterhånden gik i stå, jeg ville lave stille vejr. Men da jeg havde sejlet de to vinger af, kom tilfældig mølleren og fru en hjem fra en aftenvisit, og så fik jeg rent på og måtte pænt sejle på igen og fortsætte til kl. 2. Der kunne vel males omtrent en sæk korn i timen, så det var nogle lange timer, men dem har jeg haft mange af på vindmøllerne.

Jeg rejste tilbage som anden svend på Øresø mølle, men nu var den „moderniseret“ efter datidens forhold. Møllen var forpagtet ud til en gårdmand fra egnen, som ikke selv havde mindste kendskab til driften, men alligevel ville kommandere. Det kunne jeg ikke finde mig i, og førstesvenden og forpagteren kunne heller ikke sammen; de skrev til hinanden, når der var noget som skulle ordnes ved driften.

Jeg rejste så hjem til mit fødesogn Uggerløse og fik plads på den førnævnte gamle stubmølle i Ubberup. En stubmølle var vel nok en besynderlig ting, man kunne dreje hele møllen rundt om en vældig egestolpe, og jeg kunne stå inde i møllen og sætte den i gang og standse den. I møllen fandtes kun to hjul: hattehjulet, der sad på mølleaksel, og kværndrevet. Kværnen lå midt i møllen, dog sådan, at „klangjærnet“, den opretstående jærnaksel, som bar „løberen“ (den øverste møllesten), gik ned lige ved siden af „stubben“.

Stubben hvilede eller stod på et kryds — også svære egestykker — og dette hvilede på fire murede eller stensatte piller. Fra døren bag i møllen gik et langt stykke tømmer, „svansen“, ned til jorden, og oven på denne var der slået klodser („trappetrin“). Ved siderne var der rækværk, og ad denne trappe kom man op i eller ned af møllen; der var omkring 30 trin. Fra begge møllens sider hang der lange stykker tømmer, som var gjort fast til svansens sider for at stive den af, idet den blev brugt til at holde møllen i vind med. Der var kæder i den nederste ende af svansen, og ved hjælp af et spil, som var tøjret til pæle rundt om møllen, kunne

man dreje hele møllen rundt. I toppen af møllen fandtes et hejseværk, og når det blæste, kunne man hejse sækkene op og svinge dem ind ad døren eller ad lemmen på kværnloftet. Der skulle nogen øvelse til, thi hvis man ikke slap i rette øjeblik, faldt sækken ned eller løb helt op mod vinden og blev så revet itu.

Med hejseværket hejste vi også det maledede korn ned til kunderne, som holdt under trappen ind imod møllen. I stille vejr måtte sækkene stables op under møllen imellem stenpillerne, og så var der noget, der hed at bruge ben, når det kom til at blæse igen: ned at sætte sækkene i kæden, op ad trappen til møllen og så endnu en trappe op til kværnloftet, fylde på kværnen, tage sække fra, få dem stablet op og ned til jorden igen.

På møller, hvor der var to mand, gik det jo betydeligt lettere. Jeg har præsteret at male 20 tønder korn i timen, men så var det hele tønder, og de stod på loftet.

Når kværnen skulle „hugges“, brugte vi møllen til at vende stenen med. En „sejs“ (meget svært flettet tovværk) blev puttet gennem stenens øje og lagt et par gange om mølleakslen. En mand holdt i enden på sejsen, en anden løb ned og trak i møllevingerne, og der blev sat reb fra den ene vinge til den anden til at hale i. Når stenen kom op på højkant, blev den væltet lidt over, og så kørte vi vingerne tilbage, indtil stenen lå på sine planker. Når kværnen var hugget færdig, blev overstenen vendt tilbage på samme måde. Det var en dags arbejde for to mand at gøre en kværn i stand, i hvert fald en 10 kv. rhinskkværn som den, der fandtes på Ubberup mølle. Når det blæste stærkt, svajede møllen ikke så lidt til siderne — bagover kunne den ikke svaje for svansen.

Det er mig fortalt, at en gammel stubmølle i Viby ved Roskilde i sin tid væltede. Møllersvenden lå og trimlede mellem møllestene, sække og hvad andet der var i møllen, men tog ingen skade.

Der kom med mellemrum en afdanket rejsende møllersvend og fik en skilling til rejsen. Han sang en vise til tak derfor, men jeg husker kun følgende linjer:

Ved mølleriet jeg fik mit knæk,
 som aldrig mere vil gå væk,
 og derfor er det, at jeg nu vandrer
 omkring i verden som musikanter.

Jeg så nu ikke hans musikinstrument nogensinde.

— I en stubmølle var der ingen vinduer, men nogle runde huller til begge sider med en skydelem indvendig. Man lukkede altid en lem op til hver side, og hvis det begyndte at blæse ind fra en af siderne, var det signal til, at vi skulle have møllen drejet bedre i vind. Vi holdt jo også udkig gennem hullerne, om der var byger i vente.

En historie fortalt mig af en gammel møllersvend: Der kom en mand til mølle med en slat korn i en sæk på nakken, og et får trak han samtidig. Møllen stod stille med een vinge mod jorden, og manden binder fåret til vingen, medens han går op ad den lange trappe og ind i møllen. I det samme sætter møllersvenden møllen i gang, og den går næsten med det samme i stå igen. Han kunne ikke forstå grunden, men hørte så en ynkelig brægen, og ved at kigge ud så han jo fåret hænge og dingle i møllevingen et stykke oppe i luften. Nu fik de travlt med at komme ned, og ved fælles hjælp fik de vingen så langt tilbage, at de fik strikken skåret over, og fåret blev reddet. Men folk morede sig meget over den historie.

En anden erindring, som jeg selv var med i, fra en vandmølle i Midtjylland: Lige efter høst kom en mand til mølle med nyt korn, og jeg havde ondt ved at få det gennem kværnen, da det var vådt og ville „dejge“, som man kaldte det, d. v. s. sidde fast på stenene og fylde rillerne med dej. Jeg klagede lidt til manden over hans våde korn og fik til svar: „De kan a ett fåsto, for de wa så knagend tør, da a såed de, å de hår eet fot regn sihn“. Om manden selv har opfundet svaret, ved jeg ikke, men jeg havde aldrig hørt vittigheden før og syntes, den var god.

Jeg arbejdede dengang på Holms mølle i Serup sogn mellem Silkeborg og Viborg. Det var en stor vandmølle, gammel, men med grundmurede bygninger. Der har jeg set det største vandhjul, fire alen bredt (skovllængde) og ca. 8 alen i diameter. Der var et vældigt stigbord, som ikke kunne vippe op og ned med en gammel kroget stang som på så mange andre vandmøller, nej, her var der tandrækker på stigbordet og en lang, vandret liggende aksel med små tandhjul, der greb ind i tandrækkerne; på jernakslens ene

ende, som gik ind i møllen, fandtes et større tandhjul. En aksel, der var rejst gennem loftet som en vinde, var forneden forsynet med et lille hjul, der greb ind i det store, og når man så gik rundt med „vinden“, trak man „slusen“ eller stighbordet op og satte møllen i gang eller standsede den ved at dreje i modsat retning, det var altså en slags donkraft, der skulle til.

I denne mølle brugtes endnu, da jeg var der, toldkoppen, en kobberbeholder (justeret) af form som en spøkkop; den kunne rumme en pot og var forsynet med et ca. 10 tommer langt skaft. Jeg måtte „tolde“ seks pottes af en tønde korn til grut og otte pottes af en tønde rug til brød — der var ikke mange dengang, som ikke bagte og bryggede selv. Arbejdet i denne mølle var ellers lig arbejdet i Øresø mølle, dog blev her ikke malet mange byggryn, men til gengæld malede jeg en del boghvedegryn. Til Holms mølle kom der adskillige møllegæster kørende med stude og enkelte med køer som forspand. Den gamle skik med mølledramme var lagt af i Holms mølle, men traf det, at nogle måtte vente særlig længe med at få malet, blev der dog trakteret med kaffe.

I de ca. 20 år, jeg var ved mølleriet, nåede jeg at lære alt, så jeg var, uden at rose mig selv, hvad man kalder fuldbefaren. Nu til dags er der vel ikke mange møllersvende, som kender andet end at male grutkorn, når undtages dem, der arbejder på de større møller i byerne.

I halvfemserne skulle en rigtig møllersvend være kendt med såvel fin- som grovmaleri. Han skulle kunne lægge en ny kværn ind og sætte „bildning“ („stråler“) på den, sætte en ny pille- eller skallesten ind, reparere sigteflor, istandsætte sejl, sy nye sejl og splejse tove og snore sammen, så samlingen nærmest var usynlig. De store og små hjul i møllen var sat fast med trækiler, og gik et sådant hjul løst, skulle han kunne kile det fast igen og rette det op, så der ikke blev noget „slav“ (slingring) i det.

Den ældste slags møllesten, jeg ved af, er den skånske. Jeg har været på en mølle på Samsø, hvor der fandtes en skånsk møllesten. De var nærmest umulige at hugge i; til gengæld blev de heller ikke slidt, men de blev jo glatte og malede kun dårligt. Den bedste møllesten, man har, er vel nok den rhinske. Den er blød

og porøs og har en voldsom maleevne, når strålerne er udført rigtigt; men den skal jo tit hugges („bildes“), og det er en ulempe. Der blev i min møllertid taget fat på fremstilling af kunstmøllesten. Den er støbt af findelt flintsten, og den maler godt og behøver ikke at skærpes tit, hvorfor den nu stadig anvendes alle vegne, både på møllerne og på gårdenes husmøller. Desuden er der den franske møllesten, som mest bruges til formaling af hvede på de større møller.

En pillesten (eller skallesten) er en sandsten, som med kanten — i stærk fart — bearbejder byggen med nogle gennemhullede plader, „pilleplader“. Skallen rives af og farer ned gennem hullerne i pillepladerne; dette produkt kaldes svinemel. Et sted i rundingen af „kibbet“ (den ramme, pladerne er sømmet fast på) sidder et skodde, som møllersvenden trækker op, når han mener, bygkernen er rensat for skallen. Skoddet sættes ned, og en ny portion byg lukkes ned oven på stenen. Bygkernerne farer straks ud mod pladerne, og det hele gentager sig. Til bygmel blev byggen skallet een gang, men til byggryn to gange. I gammel tid blev der også lavet en del „bankebyg“. Til denne slags gryn blev man ved at skalle, til grynene blev pæne, hvide, næsten runde. Når pillestenen blev slidt for meget, blev den „snævret“, d. v. s. man flyttede „kibberne“ væk, rettede stenens kant af og flyttede så pladerne nærmere ind mod stenen.

Nogle møller sigtede rug til bagerc. Denne rug blev gerne „spidset“, d. v. s. man åbnede skoddet ved pillestenen en smule og lod det stå åbent. Rugen løb så ganske jævnt igennem og blev derved afpudset, så sigtemelet kom til at se hvidere ud.

Byggen, der var pillet til bygmel, blev malet på en kværn, og fra kværnen gik malegodset over en rund sigte, en sekskantet tromle beklædt med flor (silke); hvad der dryssede ned gennem floret, var bygmel. Malegodset blev man ved at køre gennem kværnen og sigten, indtil det blev for simpelt, så blev melet blandet og var dermed færdigt. Affaldet brugtes til svineføde under navn af bygklid eller strømel.

Byggen, der var pillet til gryn, kom på grynkværnen, blev brækket og løb over et skubsold med forskellige finheder — først gryn-

mel, så fine byggryn, dernæst mellemgryn og sidst grove gryn. Hvad der gik over, kom på kværnen igen, indtil det hele forsvandt gennem soldet. Grynmelet blev brugt til bygmel (sigtet). Grynene blæstes rene på en lille hånddreven kværn og var færdige. Således bar man sig ad dengang. Nu er der moderne maskiner, som udretter alt dette arbejde, og for en stor del gør det automatisk.

— Mølleriet — det rigtige gamle idylliske mølleri med mølle-gæster hele dagen, med brusen og susen af vandhjul og møllevinger og knirken og knagen i de gamle knækhjul, er nu en saga.
